

Hatm-i Hâcegân ve Hâlidîlik'teki Uygulanan Örnekleri

Khatm-i Khwajagan and Sample Applications in Khalidiyya

Mehmet Saki ÇAKIR

Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı
ORCID ID: 0000-0003-1216-7249, e-mail: m.saki@hotmail.com

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Arařtırma Makalesi / Research Article

Geliř Tarihi / Received: 31 Mayıs 2019 / 31 May 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 11 Temmuz 2019 / 11 July 2019

Yayın Tarihi / Published: 24 Temmuz 2019 / 24 July 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Temmuz / July

Cilt / Volume: 5; Sayı / Issue: 2; Sayfa / Pages: 488-505

Öz

Nakşibendiyye’de toplu zikir olarak icra edilen hatm-i hâcegânın, Bahâeddin Nakşibend öncesi hâcegân döneminden itibaren uygulandığı tahmin edilmektedir. Fatiha, İnşirah ve İhlas surelerinin okunduğu bu zikir, sonraki dönemlerde “hatm-i kebir (büyük hatme)” diye Abdulhalık-ı Gucdüvânî’ye dayandırılmaktadır. Bahâeddin Nakşibend, İmâm-ı Rabbânî gibi diğer şeyhlere nispet edilen hatme türleri ise daha kısa olup “hatm-i sağır (küçük hatme)” olarak isimlendirilmektedir. Nakşibendiliğin erken döneminde, bir ihtiyacın giderilmesi veya bir belanın defedilmesinin sonuçlandırılması (hatm) için icra edilen hatme, XVIII. yüzyıldan sonra özellikle Hâlidilik döneminde, muayyen vakitlerde tertip edilen bir vird haline bürünmüştür. Bilindiği kadarıyla, Hâlidilikten itibaren tarikata müntesip olmayanlar hatmeye alınmamaktadır. Bununla beraber bazı Hâlidilerin hatmeyi topluma açık bir biçimde icra ettikleri de olmuştur. Hâlidiliğin değişik kollarında icra edilen hatmenin “erkân” diye isimlendirilen ana esaslarında bir farklılık görülmezken; bu esasların uygulanma detayları olan “âdâb”larda değişiklikler olabilmektedir. Nitekim tarikatta âdâb, şeyhlerin belirlediği ilkelerden ibarettir.

Anahtar Kelimeler: Nakşibendilik, Zikir, Hatm-i Hâcegân, Hâlidilik.

Abstract

Khatm-i khwajagan, which is performed as a collective dhikr in the Naqshibandiyya, is estimated to have been applied since the khwajagan period that before Bahaeddin Naqshiband. This dhikr, during which the suras of Fatiha, Insheerah and Ikhlas are recited, is referred to Abdulkhaleeq Goujdovani as “khatm-i kabeer (grand khatm)”.

Khatm types that are referred to other sheikhs such as Bahâeddin Naqshband and Imam Rabbani are shorter and are called as khatm-i sageer (small khatm). In the early period of Naqshibandiyya, khatm, which was performed for more of a completion (khatm) of a specific task or getting rid of a trouble, became a ritual arranged at certain times after the 18th century, especially during the Khalidiyya period. As far as it is known, those not enrolled to the tareqah (dervish order) are not allowed to participate khatm as from the Khalidiyya. However, some of the Khalidis are known to have performed khatm openly to the society. No change was observed among the main principles of the khatm performed in different branches of the Khalidiyya, of which are named as "erkân" (pillars); whereas there might be modifications in the good manners (adab) that are application details of those principles. As a matter of fact, the good manners (adab) are the principles determined by the sheikhs in tareqah.

Keywords: Naqshibandiyya, Dhikr, Khatm-i khwajagan, Khalidiyya.

Giriş

Hemen her tarikatta ferdi ve toplu şekilde yapılan zikir uygulamaları bulunmaktadır. Tarikatların usullerine göre bu zikirler sesli veya sessiz şekilde icra edilmektedir. Nakşibendiyye’de ise ferdi ve toplu zikir, diğer tarikatlara nazaran gizli veya kapalı bir biçimde icra edilmektedir. Nakşibendiyye’de hatm-i hâcegân diye bilinen toplu zikir, günümüzde halen faaliyette olan birçok Nakşî-Hâlidî merkezlerinde uygulanmaktadır. Bu çalışmada, öncelikle hatm-i hâcegân’ının Nakşibendiyye tarikatındaki yeri ve önemi üzerinde durulacaktır. Sonrasında örnek olarak, günümüzde etkileri devam eden bazı Nakşî-Hâlidî kollarının hatmeyi icra etmede takip ettikleri usul ve esaslar ele alınacaktır. Literatürde hatm-i hâcegân ile ilgili yapılmış müstakil bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu açıdan çalışma, bu boşluğu gidermeyi hedeflemektedir.

Hatm-i hâcegân uygulamalarına bakıldığında bazı farklılıklar dikkat çekmektedir. Çalışmada bu zikrin uygulanan örnekleri incelenerek bu farklılıklara dair bilgi verilecek ve mukayese imkânı sunulacaktır. Böylece aynı merkezden yayılan kolların benzerlik ve farklılıkları ortaya konulmaya çalışılacaktır. Neticede bu tür zikir uygulamaları, bizzat mürşidin talimatlarıyla

şekillendiğinden ve müşidlerin terbiye usulü farklılık arz ettiğinden, değişiklikler kaçınılmazdır. Dolayısıyla bu tür zikirlerin uygulanmasında bütünüyle genel geçer kurallar olmayıp zikrin ait olduğu tarikatın âdâbı ölçü alınmaktadır. Çalışmada örnek alınan hatme usulleri, tarikatı temsil eden şeyhlerin eserlerinden ya da onlar hakkında yazılmış eserlerden faydalanılarak incelenmiştir. Bunların önemli bir kısmı, yazma eserlerden ibarettir.

1. Nakşibendilikte Toplu Zikir: Hatm-i Hâcegân

Hatm-i hâcegân, Nakşibendiyye tarikatında genellikle toplu yapılan zikir çeşididir. Bu zikre “sonlandırma” anlamındaki “hatm” kelimesinin kullanılması birkaç sebeple izah edilir. Bunlardan biri, hâcegân şeyhlerinin sohbet meclislerini bu zikirle sonlandırmalarıdır. Bir diğer sebep, başında ve sonunda okunan Fatıha suresi Kur’an’ın özeti sayıldığından, bu zikirle Kur’an’ın hatmedilme sevabı umulmaktadır. Kaynaklarda en çok geçen sebep ise “bir faydanın celbi veya bir belanın defedilmesi” için bu zikrin vesile kılınıp bununla sonlanacağı (hatm) düşüncesidir.¹

Öte yandan bu sonuncu sebep esas alındığında, Nakşibendiliğin dışında da “hatm (sonlandırma)” ismiyle benzer zikir icra edildiğine rastlanmıştır. Nitekim bir yazma eser mecmuasında, bir ihtiyacın giderilmesine binaen okunan bazı evrâd, “hatm” diye Abdulkadir Geylânî’ye (v. 561/1165-66) nispet edilmiştir.² Yine Halvetiyye tarikatının bazı kollarında, “hatme” adında bazı evrâd okunduğu olmuştur.³ Bütün bunlar; aynı usulde olmasa da “hatme” adında birtakım evrâdın, bir talebin yerine getirilmesine vesile kılınarak Nakşibendiliğin dışında da uygulandığını göstermektedir.

Nakşibendiyye tarikatındaki hatmenin tarihine bakıldığında; terkipteki “hâcegân” lafzı, bu zikrin Bahâeddin Nakşibend (v. 791/1389) öncesi, hâcegân döneminden beri var olduğunu göstermektedir.⁴ Hatm-i hâcegân için zikredilen genel tarifin Abdulhalık-ı Gucdüvânî’ye (v. 575/1179) nispet edilmesi, bu bilgiyi teyit etmektedir.⁵ Bununla beraber bazı kaynaklarda; Nakşibendî silsilede Gucdüvânî’den önce yer alan Yusuf-ı Hemedânî (v. 535/1140), Ebu’l-Hasan-ı Harakânî (v. 425/1033) ve Bâyezîd-i Bistâmî’nin (v. 234/848 [?]) de bu zikri icra ettiği kaydedilmiştir.⁶ Yine bazı hatme tariflerinde, bu zikri Hoca Ahmed Yesevî (v. 562/1166) ve Ebu Mansûr Mâtürîdî’nin (v. 333/944) de uyguladığı geçmektedir.⁷

“Hatme”⁸ diye kısaltılarak da anılan hatm-i hâcegân, erken dönem Nakşibendiliğinde günlük bir evrad olmaktan ziyade, “bir ihtiyacın giderilmesi veya bir musibetin defedilmesi” için tertip edildiği anlaşılmaktadır.⁹ Gün olarak da cuma veya pazartesi geceleri tavsiye edilmiştir.¹⁰

¹ Abdullah Salâhî Uşşakî, *İzâh-ı esrâr-ı nihân ez envâr-ı hatm-i hâcegân*, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, nr. MC_Osm_O.00863/01, 3a; Muhammed Esad Sâhibzâde, *Nûru’l-bidâye ve’l-irfân fî sirri’r-râbitati ve’t-teveccühî ve hatmi’l-hâcegân* (Kahire: el-Matbaatü’l-ilmîyye, 1311), 4; Muhammed Esad Sâhibzâde, *Buğyetü’l-vâcîd fî Meketûbatı Hazretî Mevlânâ Hâlid* (Dımaşk: Terakî Matbaası, 1334/1916), 36; Necdet Tosun, *Bahâeddin Nakşibend: Hayatı Görüşleri Tarikatı*, 4. Baskı (İstanbul: İnsan Yayınları, 2012), 320; Reşat Öngören, “Hatm-i Hâcegân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 476.

² *Tarîka-i handen-i hatm-i hazretî Gavsü’l-azâm*, Kitaphâne Mûze ve Merkez-i Esnâd-i Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî, nr. 507403, 129a.

³ Bk. *Hatme-i üsbü*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hz Nasuhi Dergahi, nr. 00136, 1b-29a.

⁴ Ubeydullah Nehri, *Tuhfetu’l-abbâb*, haz. Seyyid İslam Duagû (Urumiye: İntişârât-ı Hüseyinî, 1386hş.), 339.

⁵ Sâhibzâde, *Nûru’l-bidâye ve’l-irfân*, 3; Tosun, *Bahâeddin Nakşibend*, 320.

⁶ *Tarîka-i hatm-i hâcegân*, Kitaphâne Mûze ve Merkez-i Esnâd-i Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî, nr. 124023, 171a; *Hatm-i hâcegân*, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, nr. OE_Yz_0702_01, 2b.

⁷ *Tarîka-i hatm-i hâcegân*, 171a; *Hatm-i hâcegân*, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, 2b.

⁸ Çalışmanın genelinde daha pratik olduğundan bu kısaltma kullanılmıştır.

⁹ Tosun, *Bahâeddin Nakşibend*, 320.

¹⁰ *Tarîka-i hatm-i hâcegân (manzûm)*, Kitaphâne Mûze ve Merkez-i Esnâd-i Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî, nr. 507403, 128a.

Ancak özellikle XVIII. yüzyıldan sonraki kaynaklarda, haftanın belli günlerinde icra edilen bir vird olarak tatbik edildiği görülmektedir.¹¹

Hatmeye dair müstakil eserler olmakla birlikte, genelde hatme tarifleri tasavvufî âdâb risalelerinde yer almaktadır. Hatmeyi konu edinen en eski risalelerden biri, Dost Muhammed Sahhâf b. Nevrûz Ahmed Kîşî Aksîketî Fâlızkâr'ın (v. 974-1566) *Tenbîhü'd-dâllîn ve'l-mudillîn* adlı eseridir.¹² Hatmenin yapılışına dair bilgi veren ulaşabildiğimiz en eski kaynak, XVI. yüzyılda yaşamış olan Hâce Ubeydullah Ahrâr'ın torunu Hâce Abdüşşehîd'in (v. 983/1575)¹³ Mirza Şerefeddin Hüseyinî'ye gönderdiği Farsça bir yazıdan ibarettir.¹⁴ Bu yazıda hatmenin tarifi şöyle anlatılmıştır:

“Evvela abdest alınır ve iki rekat abdest şükür namazı, iki rekat ihtiyacın giderilmesi için ve iki rekat da hâcegânın ervahı için namaz kılınır. Sonra hatmeye yönelinir. Önce on defa iftitah duası okunur. İftitah şöyledir:

يا مُفْتَحِ الأبواب، ويا مُسَبِّبِ الأسباب، ويا مُقَلِّبِ القلوب والأبصار، ويا ذَلِيلِ الْمُتَحَيِّرِينَ، ويا غَيَاثِ المُسْتَغِيثِينَ، اغْثِنِي؛ تَوَكَّلْتُ عَلَيْكَ يَا رَبِّي، وَأَفْوَضَ أَمْرِي إِلَيْكَ يَا رَبِّي، لا حَوْلَ وَلا قُوَّةَ الا بِاللَّهِ العَلِيِّ العَظِيمِ.

Hatme şudur ki: Önce besmeleyle birlikte yedi defa Fatiha okunur. Yüz defa “اللهم صل على محمد وعلى آل محمد النبي الاتي وعلى آله وأصحابه عليهم أجمعين” salavâtı okunur. Yetmiş dokuz defa “elemneşrah”, bin bir defa da besmeleyle birlikte İhlas suresi okunur. Tekrar yedi defa Fatiha ve yüz defa salavât okunur. Düzgün bir itikatla okuyanların muratları hâsıl olur inşallah.”¹⁵

Hâlidîlik öncesi Nakşibendîlikteki hatme tariflerine bakıldığında, genelde detaya girmeden yukarıda zikredilen hatme tarifinin esaslarını özetledikleri görülmektedir. Bu minvalde ulaşılan tariflerden biri, İmâm Muhammed Masum Sirhindî'nin (v. 1079/1668) halifelerinden Murad Buhârî'ye (v. 1132/1720) aittir. Buhârî, hatm-i hâcegânı ana hatlarıyla Farsça izah etmiştir.¹⁶ Hatme hakkında Osmanlı Türkçesiyle yazılmış bir risale de Sirhindî'nin diğer bir halifesi Ahmed-i Yekdest Cürânî'ye nispet edilmektedir. Eserde hatmenin şartları ve yapılış keyfiyetine dair detaylar yer almaktadır.¹⁷ Yine hatme tarifine dair bilgi veren bir diğer Nakşibendî, Ebu Said Hâdimî'dir (v. 1176/1762).¹⁸ Tespit edilebilen kaynaklardan biri de Nakşibendîliğin Kâşânîye kolundan Abdullah Nidâî Kâşgarî'ye (v. 1174/1760) aittir. Kâşgarî, hatme tarifini Farsça yapmış ve sonunda da silsilenin okunduğundan bahsetmiştir.¹⁹ Eserin bulunduğu mecmuanın başında Kâşgarî'nin silsilesi yer almaktadır.²⁰ Bunların yanı sıra yine XVIII. yüzyılda yaşamış olan Halvetî-

¹¹ Tosun, *Bahâeddîn Nakşibend*, 320.

¹² Tosun, *Bahâeddîn Nakşibend*, 320.

¹³ Hayatı için bk. Tosun, *Bahâeddîn Nakşibend*, 173.

¹⁴ Yazının nüshası için bk. Ek.

¹⁵ *Tarîka-i hatm-i hâcegân*, 171a.

¹⁶ Muhammed Murâd en-Nakşibendî, *Hatm-i hâcegân*, Milli Kütüphane, nr. 6047/3, 13a-b.

¹⁷ Ahmed-i Yekdest Cürânî, *Hatm-i hâcegân-ı Şâh-ı Nakşibend*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nr. 07994-007, 99b-103b.

¹⁸ Ebû Sa'îd Muhammed b. Mustafâ el-Hâdimî, *Risâletü'n-Nakşibendîyye*, Milli Kütüphane, nr. 3732/3, 48b-49a. ayrıca bk. *Risâle fî kurâet-i hatm-i hâcegân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, nr. 01017-035, 147-148. Eserin sonunda müstensih Hâdimî'den istinsah ettiğini belirtmiştir.

¹⁹ Abdullâh el-Kâşgarî, *Hatm-i hâcegân*, Milli Kütüphane, nr. 6939/3, 5a-5b.

²⁰ el-Kâşgarî, *Hatm-i Hâcegân*, 2a-2b.

Uşşakî şeyhi Abdullah Salâhî Uşşakî (v. 1197/1783), hatmeye dair Osmanlı Türkçesi müstakil bir eser yazmıştır. Uşşakî, hatmede okunan surelerin tercih edilmesi hikmetine dair detay vermiştir.²¹

Hatm-i hâcegân için zikredilen genel tarif, Abdulhalık-ı Gucdüvânî'ye nispet edilir. Bundan farklı olarak daha kısa uygulanan bazı hatmeler ise diğer Nakşibendî şeyhlere atfedilir. Hâlidîyye kaynaklarında geçtiğine göre, Gucdüvânî'ye nispet edilen tarif, “hatm-i kebîr” olarak nitelenip katılımcıların çok olduğu durumlarda icra edilir. Diğer hatme türleri ise “hatm-i sağır” diye isimlendirilmiş ve katılımcı sayısı az olduğunda tercih edilmiştir.²² Bu tariflerin önemli bir kısmını toplu olarak şöyle aktarabiliriz:²³

Hatme türü	Nispet edilen kişi	Hatme tarifi						
Hatm-i kebîr	Abdulhalık Gucdüvânî	7 Fatiha	100 salavât	79 İnşirah	1001/1000 İhlas		7 Fatiha	100 salavât
Hatm-i sağır	Bahâeddin Nakşibendî	15 istiğfâr	rabîta	100 salavât	500 Yâ hafîyye'l-eltâf edriknî bi-lutfike'l-hafî		100 salavât	aşr-ı şerif
	Bâkî-Billah	15 istiğfâr	rabîta	7 Fatiha	100 salavât	500 Yâ Bâkî ente'l-bâkî	7 Fatiha	100 salavât
	İmam-ı Rabbânî	15 istiğfâr	rabîta	7 Fatiha	100 salavât	500 lâ havle ve-lâ kuvvete illa billah	7 Fatiha	100 salavât ²⁴
	Muhammed Masum	15 istiğfâr	rabîta	100 salavât	500 Lâ ilâhe illa ente sünhâneke innî küntü mine'z-zâlimîn		100 salavât	aşr-ı şerif
	Ahmed-i Nâmek-i Câmî	15 istiğfâr	rabîta	100 salavât	1000 Âlimü'l-gayb ve's-şehâdeti el-kebîrû'l-müte'âl		100 salavât	aşr-ı şerif

2. Hâlidîlikte Hatm-i Hâcegân Uygulaması

Hâlidîlik dönemi Nakşibendiyye'de hatmeye dair detaylı bilgi verenlerden biri Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin (v. 1242/1827) biraderzâdesi Esad Sahib'tir. Sahib, *Nûru'l-hidâye ve'l-irfân fî*

²¹ Bk. Uşşakî, *İzhâr-ı esrâr-ı nihân*.

²² Nehrî, *Tuhfetü'l-abbâb*, 341; Muhammed Emin Erbilî, *Tevvîru'l-kulûb fî muâmeleti Allâmi'l-guyûb*, thk. Necmeddin Emin Kürdî (Halep: Dârü'l-Kalemi'l-Arabi, 1991), 582; Muhammed Esad Sâhibzâde, *el-Cevâhiru'l-meknûnetu'l-enîka fî âdâbi'z-zikri ve't-tarîka* (Kahire: Matbaatü'l-İlmiye, 1312h), 14, 17.

²³ Nehrî, *Tuhfetü'l-abbâb*, 339-342; Erbilî, *Tevvîru'l-kulûb*, 582-583; Sâhibzâde, *Nûru'l-hidâye*, 71-72. Sâhibzâde, *el-Cevâhiru'l-meknûne*, 14-17.

²⁴ Bir önceki dipnotta zikredilen kaynakların bazısında, İmam-ı Rabbânî'nin hatme tarifinde başta ve sonda Fatiha suresi yer alırken; diğer bazısında sadece başta gözükmektedir.

sırrı'r-râbitati ve't-teveccübi ve hatmi'l-hâcegân adlı eserinde hatmeyi, deliller getirerek detaylı bir şekilde ele almıştır. Sahib, eserine hatmenin tarikatın şartlarından olmadığını, Abdulhalık-ı Gucdüvânî'ye ait bir vird olduğunu belirterek başlar. Ona göre Gucdüvânî de bu virdi Hz. Hızır'dan öğrenmiştir.²⁵ Eserde, Mevlânâ Hâlid'e isnat ederek hatmeyi tarif eden şu beyitlere yer vermiştir:

إِذَا مَا رَمَتْ خْتَمَ الْخَوَاجِكَانِي	فَسَبْعَا أَقْرَأَ السَّبْعَ الْمَثَانِي
وَصَلَّ عَقِيْبِهِ مِائَةً تَمَامَا	عَلَى الْهَادِي الْحَبِيْبِ بِلَا تَوَانِي
وَكَزَّرَ فِي أَلْمِ نَشْرَحَ بِصَدَقِ	بَعْدَةَ طَاءَ مَعَ عَيْنِ الْعِيَانِي
وَقَلَّ فِي سُورَةِ الْإِخْلَاصِ أَلْفَا	وَزَدَهُ وَاحِدًا عِنْدَ الْبَيَانِ
وَعَدَّ لِلْأَوَّلَيْنِ بِصَدَقِ عَزَمِ	كَمَا ذَكَرُوا تَتَلَّ كُلُّ الْإِمَانِي
وَسَلَّ مَا شَتَّتَ مِنْ خَيْرِ نَجْدِهِ	وَتَعَطَى مَا تَرَوَمَ مَعَ التَّهْيَانِي ²⁶

Hatm-i hâcegân yapmayı kast ettiğinde, yedi defa es-Seb‘u'l-mesânî (Fatıha suresi) oku! Ardından, el-hâdî ve el-habîb olana (Hz. Peygamber) kusursuzca yüz salâvat getir! Sıdk ile İnşirâh suresini “tâ” ve “ayn” sayısınca (ebced hesabında 79) tekrarla! Bin defa İhlas suresini, yanına bir ekleyerek (toplamda 1001) oku! Azim ve sıdk ile en baştakilere (7 Fatıha ve 100 salâvat) dön! [Daha öncekiler] anlattığı gibi böylece bütünüyle emniyete kavuşursun. İstediyin hayırlı işi, dile! bulursun. Kast ettiğin şey sana rahatlıkla verilir.

Esad Sahib, risalesinde hatmenin şart, rükün ve edeblerinden bahsetmiştir. Hatmenin öncelikli şartı özel bir istek üzere yapılıyorsa, mürşitten izinli olmak gerekmektedir. Esad Sahib'in bildirdiğine göre Mevlânâ Hâlid, şu iki şartı eklemiştir: Birincisi, tarikata müntesip olmayanların hatmeye alınmaması; ikincisi de hatme yapılırken kapıların kapatılması. Ona göre bu iki husus, Hâlidîyye ekolunda hatmenin en büyük şartlarıdır.²⁷ Sahib'e göre hatmenin rükünleri²⁸ yedi tanedir:

1. Kalbin huzuru için تنها bir yerin seçilmesi
2. Abdest alınması
3. *Cibrîl hadîs*inde işaret edilen “ihşan” kavramının tefekkürü
4. Rabitanın yapılması
5. Talepte sadık olunması
6. *Vukûf-i kalbî* ile kalbin uyanık tutulması
7. Sessiz durulması²⁹

Rükünlerin dışında hatmenin uygulanmasında yedi edeb de zikretmiştir. Edepler şöyledir:

1. Gözlerin kapatılması

²⁵ Sâhibzâde, *Nûru'l-bidâye*, 2-3.

²⁶ Sâhibzâde, *Nûru'l-bidâye*, 71.

²⁷ Sâhibzâde, *Nûru'l-bidâye*, 5-6.

²⁸ Genelde “hatmenin rükünleri”, içerisinde okunması gereken sure ve dualar olarak gösterilir. Nitekim Esad Sâhib de başka eserinde rükünler olarak içeriğindeki zikirleri saymıştır. (bk. *el-Fîyüzâtü'l-Hâlidîyye ve'l-menâkıbu's-Sâhibîyye* (*Nûru'l-bidâye* hamışinde), 20). Dolayısıyla *Nûru'l-bidâye* eserinde rükün olarak zikredilenler daha çok dikkat edilmesi gereken edeblerden ibarettir.

²⁹ Sâhibzâde, *Nûru'l-bidâye*, 4-5.

2. Beden, elbise ve mekanın temiz olması
3. *Aks-i teverriük* oturması (sağ ayağın sol ayağın altından çıkarılması ve sağ kalçanın üzerine oturulması)
4. Farklı düşüncelere dalmadan okunan hatmeyi dinleme
5. Hatmede okunan zikirlerin, bilen katılımcılar arasında bölüşülmesi
6. Daha önceki şeyhlerin benimsedikleri tertibe uymak
7. Belirlenen sayılara riayet edilmesi. Bunun için 100 adet taş veya hurma çekirdeği kullanılır.³⁰

Hatmenin uygulanmasında öncelikle Hâce Abdüşşehîd'in tarifinde geçen iftitah duası okunur ve yirmi beş defa istiğfarda bulunarak hatmeye başlanır.³¹

Esad Sahib de Salâhî Uşşakî gibi hatmede okunan sûre sayılarının hikmetlerini izah ederken hadislerden de örnekler getirir. Buna göre, Fatıha'nın yedi defa okunması, yedi ayetten ibaret olması ve insan bedenindeki yedi mertebeye tesir etmesine karşılıktır. Salavâtın yüz defa okunmasının hikmeti ise hadiste Hz. Peygamber'e yüz defa salavât getirilmesinin faziletinden bahsedilmesidir.³² Yine Cennet'in mertebelerine tekabül eden ism-i 'azam ile birlikte esmâ-i hüsnânın yüz olması olarak da açıklanır. İnşirah sûresinin yetmiş dokuz defa okunması, hadiste işaret edilen iman şubelerine göre belirlenmiştir. Nitekim bir rivayette Hz. Peygamber: "*İman yetmiş küsur şubedir.*"³³ demiştir. Buradaki küsur, birden dokuza kadar muhtemel olduğundan bütün ihtimalleri içeren yetmiş dokuz sayısı seçilmiştir. İhlas sûresinin bin defa okunması, Huzeyfe'den rivayet edilen "*Kim İhlas suresini bin defa okursa, kendini Allah'tan satın almıştır (azat etmiştir).*"³⁴ hadisine bağlanmıştır. Bin sayısının tercih sebebi, birler, onlar ve yüzlerin en sonunda yer almasıdır. Birler, nefis latîfesine; onlar kalb latîfesine; yüzler, ruh latîfesine; binler sırr latîfesine tekabül eder. Bin sayısına "bir" eklenmesinin sebebi, *abadiyyet* manasına işaret etmek içindir. Fatıha'nın tekrar yedi defa okunması, Mekke ve Medine'de olmak üzere iki defa nazil olduğuna işarettir. Tekrar yüz defa salavâtın okunması; "iki salavât arasında yapılan duanın makbul olduğu" rivayetine binaendir.³⁵

2.1. Tarikata Müntesip Olmayanların Hatm-i Hâcegâna Alınmaması

Daha önce de ifade edildiği gibi Mevlânâ Hâlid, müntesip olmayanların hatm-i hâcegâna katılmasını yasaklamış ve hatme yapılırken kapının kapatılması talimatını vermiştir. Esad Sahib, bu uygulamanın Mevlânâ Hâlid ile birlikte başladığını söyler. Buna gerekçe olarak, Mevlânâ Hâlid döneminde hatme esnasında müntesip olmayan birinin gelip hatmenin huzurunu bozduğu bir olaydan bahseder. Yaşanan bu olaydan dolayı tarikata mensup olmayanların, hem müridlerin sıra dışı hallerini yanlış yorumlamaması hem de onların hatmedeki düzenlerini bozmaması için bu kuralın konulması lazım görülmüştür.³⁶

Mevlânâ Hâlid döneminde hatme genelde mescitte yapılmaktaydı. Bu kural ile müntesip olmayanların mescide girmelerinin engellenmesi söz konusu olduğundan, bu durum dönemin

³⁰ Sâhibzâde, *Nûru'l-bidâye*, 18-19.

³¹ Sâhibzâde, *Nûru'l-bidâye*, 23.

³² Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 3: 111.

³³ Buhârî, "İmân", 3.

³⁴ Ali el-Muttakî, *Kenzu'l-Ummâl*, 1: 586 (2664).

³⁵ Sâhibzâde bu hususta Ebu Süleyman ed-Dârânî'ye nisbet edilen sözü referans gösterir. Bk. Sâhibzâde, *Nûru'l-bidâye*, 67-69; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 2: 27 (1618). Dua başında ve sonunda salavât getirmenin faziletine dair hadis rivayeti için bk. Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 2: 216-217 (1578).

³⁶ Sâhibzâde, *Buğyetü'l-vâcîd*, 166-168 (41. mektup dipnotu).

Bağdat müftüsü Şihabuddin Âlûsî'ye (v. 1270/1854) sorulmuştur. Sahib'in aktardığına göre Âlûsî, normal şartlarda camiye girmeyi engellemenin caiz olmadığını, ancak zikir esnasında ehli olmayanların hem kendilerine hem de zikredenlere verebileceği zarardan dolayı bu yasakta bir sakınca görmediğine dair izahatta bulunur. Sahib bu uygulamanın, bir hadiste anlatılan durumla olan benzerliğine temas eder.³⁷ Hadis, Yala b. Şeddad'tan şöyle rivayet edilmiştir: Babam Şeddad b. Evs anlattı, Ubâde b. Sâmit de hazır olup onu tasdik etti: “Hz. Peygamber'in yanında bulunuyorduk. Hz. Peygamber: ‘İçinizde yabancı kimse [ehl-i kitap] var mı?’ diye sordu. ‘Hayır, yâ Rasûlallâh’ dedik. Bunun üzerine kapının kapatılmasını emretti. ‘Ellerinizi kaldırmış ve Lâ ilâhe illallâh deyiniz,’ buyurdu. Ellerimizi kaldırdık ve bir saat [müddet?] boyunca birlikte ‘Lâ ilâhe illallâh’ dedik...”³⁸ Bunun dışında Mevlânâ Hâlid, açık bir şekilde büyük günah işleyenin de hatm-i hâcegâna girmemesi gerektiğini belirtir.³⁹

Ömer Ziyâeddin Dâğıstânî (v. 1920), tarikata mensup olmayanların hatmeye alınmaması gerektiğini, yukarıda zikredilenlere benzer biçimde açıklar. Ona göre; hatmenin talimatını bilmeyen kişiler, ne yapılması gerektiğine dair bir malumatları olmadığı için, zikrin icra edilmesinde aksamalara neden olabilir. Yine müntesip olmayanlar ilmen yetersiz olduklarında, yapılan zikrin hakikatini bilmeyip itirazlarda bulunabilirler. Dolayısıyla bu uygulama ile bu sorunlar giderilmiş olmaktadır.⁴⁰ Dâğıstânî, hatmede kapının kapatılmasını, Şeddad b. Evs'ten rivayet edilen hadisin yanı sıra, Kabe kapısının kapatılmasından bahseden başka bir hadise de dayandırır. İbn Ömer'den rivayet edilen hadiste; Hz. Peygamber Kabe'ye girdiğinde, sadece Osman b. Talha, Bilâl-i Habeşî ve Üsâme b. Zeyd'i içeri alır ve Kabe'nin kapısını kapattırır. Bir müddet sonra dışarı çıkıldığında İbn Ömer, Bilâl'e içeride ne yapıldığını sorar. O da namaz kılındığı cevabını verir.⁴¹

Öte yandan eserinin sonunda, Abdullah-ı Mekkî Erzincanî'den izinli olduğunu (halife?) belirten Abdülhamid el-Fuhûlî, müntesip olmayanların hatmeye alınmamasının, Nakşibendîlerin ittifak ettikleri bir kural olduğunu söyler. O, bu durumu Nakşî meşrepte zikrin gizli olması gerektiğiyle ilişkilendirir. Aynı zamanda zikirle meşgul olanların hallerini ifsat etmeye engel olmak için de bu kuralın konduğundan söz eder. Fuhûlî, kapı kapatmanın Mevlânâ Hâlid'den önce olduğuna dair imada bulunur. Bununla birlikte bunu uygulamayan bazı şeyhlerin olduğunu ve onların da kendilerine göre gerekçelerinin olabileceğini ifade eder.⁴²

Hâlidîlik öncesi şeyhlerden Ahmed-i Yekdest'e nispet edilen hatme risalesinde şartlardan biri, “katılımcıların tarikata mensup olup münkirlerden olmaması” diye geçmektedir. Bunun hemen devamında “sadık ve muhip kimselerin menedilmemesi” gerektiğinden de söz edilir.⁴³ Buradan hareketle, bu kuralın uygulanmasında Hâlidîlik öncesinde esnek davranılırken Hâlidîlik sonrasında görece daha dikkat edildiği söylenebilir.

2.2. Hâlidîlikte Uygulanan Hatm-i Hâcegân Detayına Dair Örnekler

Hatm-i hâcegân, Hâlidîliğin değişik kollarında “âdâb”, “erkân”, “usûl” gibi başlıklar ile birtakım kurallar ile icra edilmektedir. Bu kuralların ana ilkeleri dışındakiler, genel geçer olmayıp

³⁷ Sâhibzâde, *Buğyetü'l-vâcid*, 170-171 (41. mektup dipnotu).

³⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4:124; Heysemî, *Mecma'ü'z-zevâid*, 1:19; Sâhibzâde, *Buğyetü'l-vâcid*, 171 (41. mektup dipnotu).

³⁹ Sâhibzâde, *Buğyetü'l-vâcid*, 167 (41. Mektup).

⁴⁰ Ömer Ziyâeddin Dâğıstânî, *Tasavvuf ve Tarikatlarla İlgili Fetvalar*, trc. İrfan Gündüz ve Yakup Çiçek (İstanbul: Seha Neşriyat, 1992), 69-70.

⁴¹ Dâğıstânî, *Tasavvuf ve Tarikatlarla İlgili Fetvalar*, 71-72. Hadis için bk. Buhârî, “Salât”, 81, 96.

⁴² Abdülhamid el-Fuhûlî, *Âdâbu'z-żâkirîn ve necâtü's-sâlikîn* (İstanbul: y.y., 1268/1851-52), 20-22.

⁴³ Cüryânî, *Hatm-i hâcegân-i Şâh-ı Nakşibend*, 100b.

her kolda farklı olabilmektedir. Bu durum, hatm-i hâcegânın uygulanmasında tamamen müşşidin belirlediği esasların geçerli olduğunu göstermektedir. Bundan sonraki bölümde Hâlidîliğin değişik kollarında hatmenin detaylarını ihtiva eden açıklamalar işlenecektir. Böylece hatmenin yapılışı hususunda mukayese imkanı sunulacaktır.

2.2.1. Muhammed b. Abdullah Hânî'nin Tarif Ettiği Hatm-i Hâcegân

Mevlânâ Hâlid'in ileri gelen halifelerinden olan Muhammed b. Abdullah Hânî (v. 1279/1862), telif ettiği *Behcetü's-seniyye* adlı eserinde hatme hakkında da bilgiler verir. Müellifin Mevlânâ Hâlid'den sonra onun yerine postnişîn olan üçüncü halife olması, verdiği bilgilerin önemini arttırmaktadır. Zira Hânî, hatme usulünü birinci ağızdan aktarmaktadır. Hânî'nin bildirdiğine göre Mevlânâ Hâlid, kendilerine sabah namazından sonra güneş doğana kadar Kur'an-ı Kerim tilavet etmelerini emrederdi. Güneş doğduktan sonra ise hatm-i hâcegân yaparlardı. Aynı şekilde akşam namazından sonra da hatmeyi icra ettiklerinden bahseder.⁴⁴ Buna göre -yaygın olmasa da- erken dönem Hâlidîliğinde, hatmenin günde iki defa icra edildiği de olmuştur. Hânî, daha önce geçtiği gibi Mevlânâ Hâlid'in hatme için telkin ettiği iki şarta değinir. Bunlardan biri, tarikattan olmayan yabancıların hatmeye alınmaması, diğeri de hatme icra ederken kapının kapatılmasıdır.⁴⁵

Hânî, hatmeyi tarif ederken öncelikle bazı edeblerden bahseder. Buna göre, hatmede gözlerin kapatılması, yirmi beş defa "estağfirullah" demek ve *aks-i teverriik* şeklinde oturmak hatmenin edeplerindedir.⁴⁶ O, hatm-i kebîrde okunan dua ve sûreleri hatmenin rüknü sayıp yedi maddede şöyle sıralar:

1. 7 Fatiha suresi okunması
2. 100 salavât okunması
3. 79 İnşirah suresinin okunması
4. 1001 İhlas suresinin okunması
5. 7 Fatiha suresi okunması
6. 100 salavât okunması
7. Okunanların silsiledekilere ithaf edilmesi⁴⁷

Hânî, hatmenin sonunda ise tercihen Mevlânâ Hâlid'den nakledin řu duanın okunduđunu söyler:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، اللَّهُمَّ يَا حَيُّ يَا قَيُّوْمُ يَا بَدِيْعَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ، يَا مَلِكَ الْمَلِكِ إِذَا الْجَلَالَ وَالْأَكْرَامِ، صَلَّى عَلَي سَيِّدِنَا وَمَوْلَانَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ أَفْضَلَ صَلَوَاتِكَ، عِدَدَ مَعْلُومَاتِكَ وَبَارَكَ وَسَلِّمْ كَذَلِكَ، وَأَوْصَلَ مِثْلَ ثَوَابِ مَا قَرَأَنَاهُ وَمَا قَرَأَهُ أَحَدٌ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ عَمُومًا، وَالْمُنْتَسِبِينَ إِلَى الطَّرِيْقَةِ النَّقْشِبَنْدِيَّةِ خُصُوصًا فِي آفَاقِ الْعَالَمِ وَمَشَارِقِ الْأَرْضِ وَمَغَارِبِهَا، بَعْدَ الْقَبُولِ: إِلَى رُوحِ كُلِّ مَنْ صَارَ سَبَبًا لِقِرَاءَتِهِ وَكُلِّ مَنْ الْحَضَارَ وَأَبَائِهِمْ وَأُمَّهَاتِهِمْ، وَكُلِّ مُؤْمِنٍ وَمُؤْمِنَةٍ، وَكُلِّ وَلِيٍّ وَوَلِيَّةٍ، وَكُلِّ مَنْ سَادَةَ السَّلْسَلَةِ النَّقْشِبَنْدِيَّةِ وَالْقَادِرِيَّةِ وَالسُّهْرَوْرِدِيَّةِ وَالْكَبْرِيَّةِ وَالْجَشْتِيَّةِ، وَكُلِّ مَنْ أَبَاءَ كُلِّ وَأُمَّهَاتِهِ وَمَشَائِخِهِ وَخُلَفَائِهِ وَمُرِيدِيهِ وَمَنْسُوبِيهِ وَمَحْسُوبِيهِ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ إِلَى يَوْمِ الدِّينِ، وَثَوَابًا مِثْلَ أَضْعَافِ ذَلِكَ كَمَا تَحَبُّ وَتَرْضَى إِلَى سَاحَةِ سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ وَخَاتَمِ النَّبِيِّينَ، سَيِّدِنَا وَمَوْلَانَا مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ وَسَلِّمْ، وَإِلَى رُوحِ كُلِّ مَنْ آلِهِ وَأَوْلَادِهِ وَأَزْوَاجِهِ وَأَصْحَابِهِ وَإِخْوَانِهِ: مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصَّادِقِينَ

⁴⁴ Muhammed b. Abdullah Hânî, *Behcetü's-seniyye* (İstanbul: İhlas Vakfı Yayınları, 2002), 103.

⁴⁵ Hânî, *Behcetü's-seniyye*, 103.

⁴⁶ Hânî, *Behcetü's-seniyye*, 103.

⁴⁷ Hânî, *Behcetü's-seniyye*, 103.

والشهداء و الصالحين، وآل كل أجمعين، واحشرونا معهم بفضلك آمين، برحمتك يا أرحم الراحمين، وصل وسلم على سيدنا ومولانا
مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ أَبَدَ الْأَبَدِينَ فِي كُلِّ لَحْظَةٍ وَحِينَ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ.⁴⁸

2.2.2. Muhammed Emin Erbilî'nin Tarif Ettiği Hatm-i Hâcegân

Silsilesi Mevlânâ Hâlid'in halifesi Şeyh Osman Siraceddin Tavilî'ye (v. 1283/1866) dayanan⁴⁹ Şeyh Muhammed Emin Erbilî (v. 1914), Hâlidiliği Mısır'da yaymış bir sûfidir. Erbilî, eserlerinde Hâlidiliğin birçok âdâbından bahsederken hatm-i hâcegânı da tarif eder. Hatmeyi, Nakşibendiyye tarikatının esaslarından sayan Erbilî, şartlarına riayet edildiği takdirde, maksatların hâsıl olması, belanın defedilmesi ve duaların kabul edilmesi için netice veren bir uygulama olarak niteler. Erbilî'ye göre hatm-i hâcegân, *ism-i zât ve nefy u isbât* zikrinden sonra tarikatın en büyük rüknüdür. Ona göre hatme, Abdulhalık-ı Gucdüvânî ile Bahâeddin Nakşibend'den rivayet edilmiş, Nakşibendiyye tarikatı büyüklerinin yanında meşhur bir uygulamadır.⁵⁰

Erbilî'ye göre hatme, bir ihtiyacın giderilmesi veya bir belanın defedilmesi için okunması durumunda dinen önemsenen bir vakitte yapılması uygundur. Bu vakitler, salı, perşembe ve cuma günleri ikindiden sonra ya da geceleyin olabilir. Kişi yalnız halvete girerek ya da müşşidden hatmeyi okumaya izinli kişilerle birlikte icra edebilir. Önce abdest alır ve iki rekat namaz kılar. Bu rekatlarda Fatihâ'dan sonra yedi defa Âyetü'l-kursî okur. Namazdan sonra hatmenin daha önce geçen iftitah duasını okur. Hatmeyi, aşağıda bahsedilecek âdâb ve erkân ile icra eder. En sonunda Nakşibendiyye silsilesini okuyup onlardan istimdad diler. Hatme bittikten sonra ülfet ve muhabbetin hasıl olması için hurma, kuru üzüm gibi tatlı bir gıda dağıtılır. Erbilî, herhangi bir talep karşılığında olmadan; takarrüb için icra edilen hatmenin ise muayyen bir vakitle kayıtlı olmadığını belirtir.⁵¹

Erbilî, hatme için âdâb ve erkânları maddeler halinde sıralar. Ona göre hatmenin âdâbı sekizdir:

1. Abdestli olmak
2. Boş bir mekanda yapılması
3. Huşu ve huzurun sağlanması
4. Katılanların Nakşibendiyye tarikatına mensup olmaları
5. Hatme esnasında gözlerin kapalı olması
6. Kapının kapatılması
7. Kalpteki kötü düşüncelerin uzaklaştırması
8. *Aks-i teverriük* şeklinde oturmak

Hatmenin erkânı ise ondur:

1. Hatmenin açılış duası (iftitah) okunması ve yirmi beş veya on beş defa istiğfar etmek
2. Şeyhin rabîta edilmesi
3. Yedi defa Fatihâ okunması
4. Yüz defa salavât okunması

⁴⁸ Hânî, *Bebcetü's-seniyye*, 103-104.

⁴⁹ Silsilesi şöyledir: Mevlânâ Hâlid-Şeyh Osman Siraceddin Tavilî-Şeyh Ömer Tavilî-Şeyh Muhammed Emin Erbilî.

⁵⁰ Muhammed Emin Erbilî, *Tehzîbu'l-mevâhibi's-sermediyye fî ecillâi's-sâdâti'n-Nakşibendiyye* (Beirut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2004), 170.

⁵¹ Erbilî, *Tehzîbu'l-mevâhibi's-sermediyye*, 170.

5. Yetmiş dokuz defa İnşirah suresi okunması
6. Bin bir defa İhlas suresi okunması
7. Yedi defa Fatihâ okunması
8. Yüz defa salavât okunması
9. Hatme duasının okunması
10. Kur'an'dan bir bölüm okunması⁵²

Katılanların çok olması durumunda, yukarıda bahsedilen Abdulhalık-ı Gucdüvânî hatmesi icra edilir. Eğer sayı az ise Bahâeddin Nakşibend ya da İmam-ı Rabbânî'ye atfedilen hatme tertip edilir.⁵³

2.2.3. Abdurrahman-ı Tâğî'nin Tarif Ettiği Hatm-i Hâcegân

Norşin tekkesinin⁵⁴ kurucusu Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî, (v. 1304/1886) Hâlidîliği Bitlis ve çevresinde yaymıştır. Şeyh Abdurrahman'ın silsilesi Seyyid Taha Nehrî (v. 1269/1853) aracılığıyla Mevlânâ Hâlid'e ulaşmaktadır. Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî, kendisinden sonra tarikat âdâbının uygulanmasında genel bir referans olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla onun silsilesinin devamındaki Hâlidîler, hatmede de onun tarif ettiği şekli benimsemişlerdir. Şeyh Abdurrahman, tarikata ihlaslı bir biçimde inanan bir kimsenin âdâbına uygun olarak hatme halkasına oturması durumunda, halkadan çıkarılmaması gerektiğini söyler. Fakat silsiledeki şeyhleri; Mevlânâ Hâlid, Seyyid Tâhâ ve Seyyid Sıbgatullah Arvâsî'nin, tarikata mensup olmayanların mutlak suretle hatmeye alınmamasına dair talimatlarını da nakleder. Tâğî'nin halifesi Şeyh İbrahim Çokreşî (v. 1881), bu hususta şeyhinin tereddüt ettiğini ve kesin bir talimat vermediğini belirtmiştir.⁵⁵ Bununla birlikte silsilenin sonraki dönem mensuplarının uygulaması gözlemlendiğinde, tarikata mensup olmayanların hatmeye alınmadığı görülmüştür.

İbrahim Çokreşî, hatm-i hâcegâna dair bilgileri, şeyhinin 1291/1874-75 yılında Çokreş'te (Erenler/Karaçoban) Cebrail adında bir müridinin evinde yaptığı sohbetten nakleder. Buna göre Tâğî'nin küçük hatme tarifi şöyledir: Sağ taraftan yedi Fatihâ okunur. Buna göre imam, taşları dağıtana altı taş verip bir Fatihâ'yı kendisi okur. Sonra yüz salavât okunur. Bundan sonra beş yüz defa “Yâ Bâkî ente'l-bâkî” okunur. Sonra imam, taşları dağıtana yedi taş verir ve o taşlar soldaki yedi kişiye dağıtılır. Onlar Fatihâ okurken bu defa imam okumaz. Yüz salavât okuduktan sonra hatme duası okunup Kur'an'dan bazı ayetler okunur.⁵⁶

Büyük hatmede taşların dağıtım usulü ise şöyledir: Taşları dağıtan, yüz taş içerisinden yirmi bir veya on dokuz taş ayırır. Geri kalan seksen bir veya yetmiş dokuz taşı katılımcılara dağıtır. Sonra, imamın sağındakilere Fatihâ okumaları için altı taş dağıtılır ve imamla birlikte yedi Fatihâ okunmuş olur. Sonrasında imam, salavât komutunu verir ve ellerdeki taşlar kadar salavât getirilir. Daha sonra imam, “elem neşrahleke” diye komut verir ve katılımcılar ellerdeki taşlar kadar İnşirah suresi okurken, imam onlar tamamlayıncaya kadar salavât okur. Sonra imam, kendisine ayırdığı taşlardan geri kalanlarını dağıtıcıya verir ve o da taşları dağıtır. İmam, Fatihâ için ayrılan taşlardan bir tanesini bir kenara bırakır ve “İhlas-ı şerif” komutunu verir. Bu şekilde imam

⁵² Erbilî, *Temvîru'l-kulûb*, 581.

⁵³ Erbilî, *Temvîru'l-kulûb*, 582.

⁵⁴ Tekke hakkında detaylı bilgi almak için bk. İbrahim Baz, “Osmanlı'dan Cumhuriyete Norşin Dergâhı ve Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî”, *Tasavvuf* 15/34 (2014): 73-108.

⁵⁵ İbrahim Çokreşî, *İşârât (el-Kelîmâtü'l-kudsîyye li's-sâdât-i'n-Nakşibendîyye)* içerisinde), haz. Ahmed Hilmi Kûğî, (y.y., 1979), 117.

⁵⁶ Çokreşî, *İşârât*, 117-118.

on defa taşları bir kenara bırakarak komut verdikçe katılanlar ellerindeki sayı adedince İhlas suresini okurlar. Yüz taşla on defa okununca (100x10), toplamda bin İhlas suresi okunmuş olur. Bunlar bitince imam, eliyle ses çıkararak sol tarafa yedi Fatıha taşı dağıtılması komutunu verir. Böylece sadece imamın solundaki yedi kişi Fatıha okur. Sonra salavât komutunu verir. En sonunda hatme duasını okuyup bitirir ve bazı ayetlerle hatmeyi sonlandırır.⁵⁷

Çokreşi, şeyhinin 1292/1875-76 yılında Tırçonk (Altınoluk/Bulanık) köyünde hatmeye dair şunları söylediğini kaydeder: “*Hatmeyi icra eden imamın dışındakilerin gözünü açması veya konuşması uygun değildir. İmam ise bir maslahattan dolayı bunları yapabilir. Örneğin, hatme bittikten sonra dua esnasında gelenleri men etmek gibi...*”⁵⁸

Abdurrahman-ı Tâgî, Norşin’deki genel bir sohbetinde, şeyhinin hatmeden önce, daha önce geçen hatme iftıtah duasının okunmasını emrettiğini söyler.⁵⁹ Yine Tâgî, hatmeden sonra Nebe suresinin okunmasını telkin eder.⁶⁰

2.2.4. İhramcızâde Kolunda Hatm-i Hâcegân Tarifi

Mevlânâ Hâlid’in halifelerinden Abdullah Mekki Erzincânî’nin silsilesi devamında⁶¹ yer alan İhramcızâde Hacı İsmail Hakkı Toprak’ın (v. 1969) tasavvuf anlayışı konu edinen eserde, hatm-i kebîrin tafsilatı yer almaktadır. İhramcızâde, hatmenin önemini “*hatm-i hâceye, altı saatlik yerde olsa dahî gidimiz?*” sözüyle ifade etmiştir.⁶² Eserde öncelikle hatmenin bazı şartlarından söz edilmiştir. Buna göre hatm-i hâcegânı sadece erkekler icra eder. Yine “hatm-i hâcegânı okuyacak kişi, seyr u sülûkunu bitirmiş ve altı yıl ders tecrübesi olmalıdır.” gibi şartlar yer almaktadır. Bununla birlikte önceki dönemlerde sülûkunu bitirmeyenlerin hatmeye alınmadığı belirtilmiş, ancak çağın getirdiği şartlardan dolayı bu kuralın gözetilmediğinden bahsedilmiştir. Ayrıca bazı hatme meclislerinin camilerde herkese açık bir biçimde gösteri gibi icra edilmesi eleştirilmiştir. Hatmenin yapıma zamanı olarak, pazar ve perşembe günleri ikindiden sonra veya akşamdan sonraki bir vakit tayin edilmiştir. Ramazan ayında ise hatme her gün akşam okunur. Bununla beraber bölgedeki insanların durumları dikkate alınarak başka muayyen bir vakitte de icra olunabilir.⁶³

Hatme, “hatme hocası” ve “hatme çavuşu” diye iki görevli tarafından idare edilir. Hatme hocası, duayı okumakla yetkili olup bizzat şeyh tarafından tayin edilir. Bunların bazısında, yeni intisap edenlere ders talimatı verme yetkisi de bulunmaktadır. Hatme çavuşu ise hatme esnasında taş dağıtımı ve katılanların hal ve hareketlerini düzenlemekle sorumludur.⁶⁴

İhramcızâde kolunda da hatm-i kebîr, bilinen tarifıyla icra edilir. Hatmenin okunmasına dair usul şöyledir: Tercihen loş bir mekân seçilir. Hatme hocası ve çavuşu dışında herkes gözlerini kapatır. Cemaat sessiz biçimde zikir komutlarını bekleyerek sözle veya hareketle herhangi bir müdahalede bulunmaz. Taşlar dağıtıldığında kendisine taş ulaşan zikirleri okurken, diğerleri

⁵⁷ Çokreşi, *İşârât*, 118.

⁵⁸ Çokreşi, *İşârât*, 118.

⁵⁹ Çokreşi, *İşârât*, 141.

⁶⁰ Çokreşi, *İşârât*, 178.

⁶¹ Silsile şöyledir: Mevlânâ Hâlid-Abdullah Mekki Erzincânî-Seyyid Yahya Dağistânî-Şeyh Mustafa Şirânî Çorumî-Mustafa Hâkî Tokâdî -Mustafa Tâkî Sivâsî -Hâce İsmail Hakkı İhrâmî (Reşat Öngören, “İsmail Hakkı Toprak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41: 264-265.

⁶² İsmail Hakkı Altuntaş, *Gavsü'l- Azam İhramcızâde Hacı İsmail Hakkı Toprak: Nakşî Halidî Hakî Tarikatında Seyr u Sülûk* (İstanbul: Gözde Matbaacılık, 2010), 140.

⁶³ Altuntaş, *Nakşî Halidî Hakî Tarikatında Seyr u Sülûk*, 161-162.

⁶⁴ Altuntaş, *Nakşî Halidî Hakî Tarikatında Seyr u Sülûk*, 162.

gözleri kapalı bir vaziyette okumazlar. Zikirler sessiz bir biçimde okunur. Hatme, taş dağıtılmasıyla başlar ve hatme hocası zikir icrasından sonra taşı yere sertçe bırakmasına kadar gözler kapalı tutulur. Bundan sonra silsile okunurken, gözler zorunlu olmamakla birlikte tercihen kapalı tutulur.⁶⁵

Hatmenin başından sonuna kadar icra edilmesine dair detaylar ise şöyledir: Hatme çavuşu, cemaati namaz oturuşuyla daire şeklinde dizer. 100 adet küçük taş 11 adet de büyük taş alınır. 11 adet büyük taşın bir tanesi hatme hocasının önüne 6 tanesi sağına 4 adedi de sol tarafına ayrılır. Çavuş, 100 küçük taşın 79 adedini hocanın sağ tarafından cemaate dağıtır. Geri kalan 21 küçük taş hocanın elinde kalır. Burada hoca, hatmeye başlangıç duası okur. Sonra hoca sesli olarak beş defa “estağfirullah” derken, orada bulunan herkes son istiğfarı içinden “أستغفر الله العظيم الكريم الرحيم الحي القيوم” diye okur. Sonra hoca da dahil olmak üzere sağ taraftan yedi kişi besmele ile birlikte Fatıha suresini okur. Hoca, “salavât-ı şerife” komutunu verdiğinde, herkes elindeki taş adedince içinden salavât getirir. Hoca da elindeki 21 küçük taş adedince salavât okur. Bu arada cemaat rabita halini alır. Hoca “elem neşrahleke-i şerif” dediğinde, oradakiler besmele ile birlikte ellerindeki taş adedince İnşirah suresini okur ki bu da 79 adet olur. Daha sonra hoca, 21 adet küçük taştan birkaç tanesini kendisine ayırıp geri kalanını sol taraftan dağıtması üzere çavuşa teslim eder. Bütün taşlar dağıtılınca hoca, “İhlas-ı şerif” der ve herkes içinden besmele ile birlikte elindeki taş adedince İhlas suresini okur. Her defasında çavuş, on adet büyük taştan birini sağ tarafa koyar ve bu şekilde on defa İhlas okunur. Toplamda 1000 ihlas okununca hoca bir ihlas daha ilave eder. Sonrasında hoca dahil sol taraftaki yedi kişi besmeleyle birlikte Fatıha suresini okur. Bundan sonra hoca, “salavât-ı şerife” der ve herkes elindeki taş adedince salavât okur. Zikirler bitince, kıraati düzgün biri, Âl-i İmrân suresinin sekizinci ayetini okur: “رَبَّنَا لَا تُرِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ”. Bu da bitince taşlar çavuş tarafından toplanır. Bu arada hoca kendi içinden hatmeden hasıl olan sevabın hediye edilmesine dair duada bulunduktan sonra torbaya toplanan taşları ses çıkaracak bir biçimde yere bırakır. Bu aşamadan sonra hatme bittiğinden isteyen gözünü açabilir. Bundan sonra da hoca silsileyi okur. Hatmeden sonra tercihen şerbet, lokum ve helva gibi bir tatlı ikram edilir.⁶⁶

2.2.5. Gümüşhânevî Kolunda Hatm-i Hâcegân Tarifi

Hâlidîliğin kollarından biri de Ahmed Ziyauddin Gümüşhânevî (v. 1813-1893) ile İstanbul ve civarında yayılmış Gümüşhânevî koludur. Gümüşhânevî dergâhında hatme, Cuma geceleri ve özel dini günlerde icra edilmektedir.⁶⁷

Bu koldaki hatm-i hâcegâna dair bilgilere, 1342h yılında telif edilen “*Dua Mecmuası*” başlıklı eserde rastlanılmaktadır. Eserin kapağında başlığın altında şu not yer almaktadır: *Tarîkat-i alîyye-i Nakşibendiyye-i Hâlidîyye-i Ziyâiyye'nin âdâb ve şerâiti ve silsile-i sâdât-ı kîrâm ve envâ' duâ ve bil-hassa hatm-i hâcegân ve teblîl duasını şamil olan mecmuadır.*⁶⁸ Günlük okunan birçok dua ve evrâdın yanı sıra hatm-i hâcegân ve duası sonlarda geçmektedir. Kitabın sonunda “ketebehu Hüseyin

⁶⁵ Altuntaş, *Nakşî Halidî Hakî Tarikatında Seyr u Sülüke*, 162-163.

⁶⁶ Altuntaş, *Nakşî Halidî Hakî Tarikatında Seyr u Sülüke*, 164-166.

⁶⁷ Arif Hakan Demirel, *Ömer Ziyâuddîn Dâğüstânî'nin Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006) 54.

⁶⁸ Eserin sonundaki silsile şöyledir: Mevlânâ Hâlid Bağdâdî-Ahmed b. Süleyman et-Trablusî eş-Şâmî el-Ervâdî-Ahmed Diyâuddîn b. Mustafa el-Gümüşhânevî-Hasan Hilmî b. Abdullah el-Kastamûnî-İsmail Necâtî b. Muhammed ez-Z'âferânbolî (Safranbolu)-Ömer Diyâuddîn b. Abdullah ed-Dâğüstânî.

Hüsni/Hasanî” ifadesi yer almaktadır. Eserde hatm-i kebîr ile hatm-i sağîrin tarifleri genel tarife mutabık verilmiştir. Hatm-i kebîr ile ilgili detaylar âdâb, erkân ve usûl diye üç başlıkta verilmiştir. Bunun yanı sıra hatmenin faydalarından da bahsedilmiştir.

Hatmenin yedi âdâbı:

1. Abdestli ve tenha yerde olmak
2. Hatmedeki herkesin Nakşibendiyye tarikatından olması
3. Halkada yer almak
4. İstiğfar etmek
5. Başından sonuna kadar gözleri kapatmak
6. Rabita, huzur, ihlas ve muhabbet halinde olmak
7. Hatme sonunda bir aşr-ı şerif okumak

Hatmenin yedi erkânı:

1. Zikirleri huşu ve huzur ile okumak
2. Yedi Fatiha okumak
3. Yüz kere salavât okumak
4. Yetmiş dokuz İnşirah suresi okumak
5. Bin bir defa İhlas suresi okumak
6. Tekrar yedi Fatiha okumak
7. Yüz defa salavât okumak

Hatmenin usulü:

Hatmeyi icra eden kişi, beş, on beş ya da yirmi beş istiğfardan sonra “râbîta-ı şerife” der ve hazırda bulunanlar gözlerini kapatıp şeyhlerinden aldıkları talime göre rabita yaparlar. Sonra hatme vekili, önünde ayrılmış olan yedi büyük taşların bir tanesini kendi eline tutup altı tanesini sağ tarafında bulunan kimseye verir. O da bir tanesini alıp gerisini yanında oturana verir. Bu şekilde yedinci kişiye kadar taşlar dağıtılır. Yedinci kişiye ulaşıncaya kadar tekrar elden ele hatme vekiline taşlar ulaştırılır. Eline taş ulaşanlar Fatiha okurken diğerleri bir şey okumaz. Fatiha’dan sonra hatme vekili, “salavât-ı şerife” der. Herkes (hatme öncesinde dağıtılan) elindeki ufak taşlar sayısınca bildikleri bir salavât okur. Sonra vekil “elem neşrahleke-i şerif maa besmele-i şerif” der ve herkes ellerindeki taşlar adedince İnşirah suresini okur. Vekil, “İhlas-ı şerif maa besmele-i şerif” der ve herkes taşlar adedince İhlas suresini okur. Bu şekilde vekil, on defa “İhlas-ı şerif” der ve oradakiler taşlar sayısınca okurlar. Bu da bittikten sonra yedi büyük taşı en başta olduğu keyfiyetle sol tarafındakilere dağıtır ve ellerine taş ulaşan Fatiha okur. Sonra vekil, “salavât-ı şerife” der ve herkes salavât okur. Bundan sonra bir kişi aşr-ı şerif okuduktan sonra hatme vekili hatme duasını okur. Hatmenin başından sonuna kadar kimse gözünü açmaz. Katılımcılar sure ve salavât okurken kendi işitecek kadar bir sesle okurlar.⁶⁹

Yusuf Ziya Binatlı (v. 1998), babası Ömer Ziyâeddin Dağıstânî’nin icra ettiği hatmede Mustafa Fevzi Efendi’nin (v. 1926) halini şöyle tasvir eder:

“Ben dergâhta hatm-i hacegân’a katılırdım. O hatmelerden aklımda kalan şu, Mustafa Fevzi Efendi vardı, şair, Bahriyeli. O, cezbeli bir zâttı. Herkes dilini damağına yapıştırmış zikrini yaparken o, “Allah” diye bir haykırırdı ki çok içten olurdu. Bunun dışında zikir biter, babam duayı yapardı. Zikir, Fatma Sultan Camii

⁶⁹ Hüseyin Hüsni/Hasanî, *Dua Mecmuası* (1342h), İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, nr. Bel_Osm_K.04370, 24-25.

kısımında yapılır, ondan sonra tekkeye geçilir. Babam postuna oturur, oturduğu yerden bütün ihvan sırasıyla pederin elini öperler, ben de öperdim. O da “maşaallah” derdi.⁷⁰

Sonuç

Nakşibendiyye tarikatı, gizli zikri esas aldığından hatm-i hâcegân da sessiz bir biçimde icra edilir. Hangi tarihten itibaren başladığı tam olarak bilinmeyen bu zikrin, bazı risalelerde Bâyezîd-i Bistâmî ve Ebu'l-Hasan-ı Harakânî tarafından da icra edildiği geçmektedir. Erken dönem Nakşibendîliğinde hatme, bir isteğin kabulü veya bir belanın defî için icra edilse de sonraki dönemlerde belli vakitlerde uygulanan bir vird halini almıştır. Hatmenin birçok türü olmakla birlikte en yaygın tarifi, Abdulhalık-ı Gucdüvânî'ye nispet edilen ve hatm-i kebîr olarak isimlendirilen uygulamadır. Salâhî Uşşakî ile Esad Sâhib, hatmede okunan sure ve sayıların kaynak itibariyle hadislerden istifade edilerek belirlendiğinden söz eder.

Hatm-i hâcegân, Hâlidîlik döneminde daha çok önemsenmiş ve bazı edeblerle birlikte icra edilmeye başlanmıştır. Katılımcılar çok olduğunda Gucdüvânî'ye nispet edilen hatm-i kebîr icra edilirken; katılımcı az olduğunda diğer Nakşî şeyhlerine nispet edilen ve daha kısa olan hatme türleri tercih edilmektedir. Çalışmamızda incelediğimiz hatme örneklerine baktığımızda, temelde (farklı olarak mesela İhlâs suresi bazı kollarda bin, bazılarında bin bir olarak okunur) “erkân” olarak isimlendirilen ana ilkelerde değişiklik olmadığı görülmektedir. Farklılıklar ise daha çok bu ilkelerin uygulanış detaylarında görülmektedir. “Âdâb” diye isimlendirilen bu detaylar bizzat şeyhler tarafından tayin edilip tasavvufî terbiyede âdâb farklılıkları doğal kabul edilmektedir.

⁷⁰ Demirel, *Ömer Ziyâuddîn Dağüstânî'nin Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, 54-55.

Kaynakça

- ALTUNTAŞ, İsmail Hakkı. *Gavsü'l-Azâm İbrahimcîzade Hacı İsmail Hakkı Toprak: Nakşî Halidî Hakkı Tarikatında Seyr u Sülûk*. İstanbul: Gözde Matbaacılık, 2010.
- BAZ, İbrahim. "Osmanlı'dan Cumhuriyete Norşin Dergâhı ve Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî". *Tasavvuf* 15/34 (2014): 73-108.
- CÜRYÂNÎ, Ahmed-i Yekdest. *Hatm-i hâcegân-i Şâh-ı Nakşibend*. Yazma Bağışlar, 07994-007: 99b-103b, Süleymaniye Kütüphanesi.
- ÇOKREŞİ, İbrahim. *İşârât (el-Kelimâtu'l-kudsîyye li's-sâdât-i'n-Nakşibendîyye içerisinde)*. haz. Ahmed Hilmi Kûğî. y.y., 1979.
- DAĞİSTÂNÎ, Ömer Ziyâeddîn. *Tasavvuf ve Tarikatlarla İlgili Fetvalar*. trc. İrfan Gündüz ve Yakup Çiçek. İstanbul: Seha Neşriyat, 1992.
- DEMİREL, Arif Hakan. *Ömer Ziyâuddîn Dağstânî'nin Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.
- el-FUHÛLÎ, Abdülhamid. *Âdâbu'z-zâkirîn ve necâtü's-sâlikîn*. İstanbul: y.y., 1268/1851-52.
- el-HÂDİMÎ, Ebû Sa'îd Muhammed b. Mustafâ. *Risâletü'n-Nakşibendîyye*. 3732/3: 48b-49a. Milli Kütüphane.
- ERBİLÎ, Muhammed Emin. *Tehzîbu'l-mevâhibi's-sermediyye fî ecillâi's-sâdât-i'n-Nakşibendîyye*. Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2004.
- ERBİLÎ, Muhammed Emin. *Tenvîru'l-kulûb fî muâmeleti Allâmi'l-guyûb*. thk. Necmeddin Emin Kürdî. Halep: Dârü'l-Kalemi'l-Arabi, 1991.
- HÂNÎ, Muhammed b. Abdullah. *Bebcetü's-seniyye*. İstanbul: İhlas Vakfı Yayınları, 2002.
- Hatm-i üsbü'*. Hz Nasuhi Dergahı, 00136: 1b-29a. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Hatm-i hâcegân*. OE_Yz_0702_01:2b-3a. İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar.
- HÜSNÎ/HASANÎ, Hüseyin. *Dua Mecmuası*(1342h). Bel_Osm_K.04370: 2-32. İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar.
- el-KÂŞGARÎ, Abdullâh. *Hatm-i Hâcegân*. 6939/3: 5a-5b. Milli Kütüphane.
- en-NAKŞİBENDÎ, Muhammed Murâd. *Hatm-i hâcegân*. 6047/3: 12b-13b. Milli Kütüphane.
- NEHRÎ, Ubeydullah. *Tuhfetu'l-abbâb*. haz. Seyyid İslam Duagû. Urumiye: İntişârât-ı Hüseyinî, 1386hş.
- ÖNGÖREN, Reşat. "Hatm-i Hâcegân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 476-477. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- ÖNGÖREN, Reşat. "İsmail Hakkı Toprak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41: 264-265. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- SÂHİBZÂDE, Muhammed Esad. *Buğyetü'l-vâcid fî Mektûbâtı Hazreti Mevlânâ Hâlid*. Dımaşk: Terakkî Matbaası, 1334/1916.
- SÂHİBZÂDE, Muhammed Esad. *el-Cevâbiru'l-meknûnetu'l-enîka fî âdâbi'z-zikri ve't-tarîka*. Kahire: Matbaatü'l-İlmiye, 1312h.
- SÂHİBZÂDE, Muhammed Esad. *el-Füyûzâtü'l-Hâlidîyye ve'l-menâkıbu's-Sâhibîyye (Nûru'l-bidâye hamışinde)*.
- SÂHİBZÂDE, Muhammed Esad. *Nûru'l-bidâye ve'l-irfân fî surri'r-râbitati ve't-teveccühi ve hatmi'l-hâcegân*. Kahire: el-Matbaatü'l-ilmîyye, 1311.
- Tarîka-i banden-i hatm-i hazreti Gavsü'l-azâm*. 507403: 129a. Kitaphâne Mûze ve Merkez-i Esnâd-i Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî.

Tarîka-i batm-i bâceğân (manzûm). 507403: 128a. Kitaphâne Mûze ve Merkez-i Esnâd-i Meclis-i Şûra-yı İslâmî.

Tarîka-i batm-i bâcebâ. 124023: 171a. Kitaphane Mûze ve Merkez-i Esnâd-i Meclis-i Şûra-yı İslâmî.
TOSUN, Necdet. *Bahâeddin Nakşibend: Hayatı Görüşleri Tarikatı*. 4. Baskı. İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.

UŞŞAKÎ, Abdullah Salâhî. *İzhâr-ı esrâr-ı nihân ez envâr-ı batm-i bâceğân*. MC_Osm_O.00863/01: 1-16. İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar.

EK: Hâce Abdüşşehîd'in yaptığı hatme tarifi

